

Hans Albert, Münchhausenovo trilema a bootstrapová racionalita

Vladimír Havlík

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

havlik@flu.cas.cz

Abstract:

Hans Albert, Münchhausen's Trilemma and Bootstrap Rationality

In this article, I focus on a fundamental problem of traditional epistemology, which Hans Albert reformulates in his *Treatise on Critical Reason*, referring to it as “Münchhausen's Trilemma”. The treatise and the trilemma are the result of Albert's journey towards critical rationalism and discussions with contemporaneous currents of thought in German philosophy, especially the so-called transcendental pragmatism of Karl-Otto Apel. I try to compare different epistemological interpretations of the trilemma within and outside critical rationalism, and at the same time the differences in the attitudes of Popper and his students towards the obligations of critical rationalism, which most of them accept as the only possible solution to the trilemma. In the article's conclusion, I try to draw attention to the fact that the reconceptualization of the traditional dichotomy between knowledge and opinion and the replacement of the principle of justification by the principle of critical investigation is not the final step of critical epistemology, the so-called pancritical rationalism. I believe that it is necessary to devote more systematic attention to the existing proposals for a considerably more detailed evolutionary-epistemological perspective, one that connects the incredible stories of Baron Münchhausen (better known in the Czech environment as Baron Prášil) with the effort to develop a critical rationality based on the *bootstrap*.

Keywords: Münchhausen's trilemma, rationality, Critical Rationalism, Hans Albert, bootstrap

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2025.3r.483>

Přestože byl Hans Albert podle některých názorů snad až „příliš často označován za autora Münchhausenova trilematu“,¹ nedomnívám se, že to platí i v českém prostředí, kde dílo tohoto autora nepatří k běžně diskutovaným tématům. Svým příklonem ke kritickému racionalismu zde tak povětšinou

1 Zeman, V., Karl Popper and Hans Albert – The Broad Scope of Critical Rationalism. In: Parusniková, Z. – Cohen, R. S. (eds.), *Rethinking Popper*. In: *Boston Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 272. Dordrecht, Springer 2009, s. 98.

zůstává jen jedním z Popperových žáků, bez podrobnější obeznámenosti s jeho myšlenkovou pozicí a genezí jeho názorů.² V tomto článku se chci soustředit na fundamentální problém tradiční epistemologie, který Albert reformuluje ve svém *Traktátu o kritickém rozumu*³ a označuje ho jako *Münchhausenovo trilema* a to navzdory jiným možným a původnějším termínům. V tomto případě jde i o zřejmý důsledek Albertových diskusí, jež vedl z pozice kritického racionalismu s tehdejšími myšlenkovými proudy německé filosofie, především s tzv. transcendentálním pragmatismem Karla-Otty Apela.

Bude zajímavé srovnat rozdílné epistemologické interpretace trilematu v rámci kritického racionalismu i mimo něj a zároveň i rozdílnost postojů Poppera a jeho žáků k závazkům kritického racionalismu, který většina z nich přijímá jako jediné možné řešení trilematu. Rekonceptualizace tradiční dichotomie mezi věděním a míněním a nahrazení principu zdůvodnění principem kritického zkoumání ale není posledním krokem kritické epistemologie, tzv. pankritického racionalismu. Mnohem podrobnější evolučně-epistemologická perspektiva propojuje neuvěřitelné historicky barona Münchhausena se snahou o rozvinutí modernější verze kritické racionality založené na *bootstrapu*.

Trilema jako problém tradiční epistemologie

Tradiční epistemologie⁴ vychází z distinkce mezi věděním (*epistémé*) a pouhou domněnkou či názorem (*doxa*). Vyžaduje odlišení zdůvodnitelného věděním od mnoha jiných neodůvodnitelných názorů a představ. Jejím cílem je, abychom eliminovali nezdůvodněné názory a zabývali se jen skutečně racionálními poznatky, přičemž snahou takové racionality je poskytnout pravdu a jisté vědění. Je ale možné zdůvodnitelné vědění přesvědčivě odůvodnit (justifikovat)? Albert při formulaci *Münchhausenova trilematu* postupuje na-

2 Až v poslední době se podrobněji věnovala jeho dílu a odkazu Jitka Paitlová. Viz Paitlová, J., Problém poznání v kriticko-racionalistickém pojetí Hanse Alberta. *Filosofický časopis*, 65, 2017, č. 4, s. 563–581. S podrobnými komentáři přeložila i Albertův *Traktát o kritickém rozumu*: Albert, H., *Traktat über kritische Vernunft*. Tübingen, Mohr Siebeck 1968. Český překlad: Albert, H., *Traktát o kritickém rozumu*. Přel. J. Paitlová. První české vydání. Praha, Karolinum 2022.

3 Na toto dílo budu v textu dále odkazovat jako na *Traktát*.

4 Termíny „tradiční epistemologie“ a „klasická racionalita“ užívám v textu ve stejném smyslu, v jakém je užívají diskutovaní autoři (např. Popper, Albert, Bartley), a to k odlišení od netradičního pojetí epistemologie a racionality, které v souvislosti s řešením trilematu navrhuji. Odlišení se vztahuje i na další modernější navazující proudy v epistemologii, které se objevují v průběhu 20. a 21. století, jako reakce na tradiční pojetí. Albert tak například užívá termín „klasický racionalismus“ (des klassischen Rationalismus) (viz Albert, H., *Die Wissenschaft und die Fehlbarkeit der Vernunft*. Tübingen, Mohr Siebeck 1982); Popper termín „tradiční epistemologie“ (traditional epistemology) (viz Popper, K. R., *The Logic of Scientific Discovery*. London – New York, Routledge 2002, předmluva k americkému vydání, s. XXII.); Bartley pak užívá termín „tradiční“ ve spojeních: „tradiční způsoby myšlení“ (traditional ways of thinking), případně „tradiční politická filosofie“ vždy v kontrastu se svým novým návrhem racionality.

sledovně: „pokud někdo požaduje zdůvodnění *všeho*, musí požadovat také zdůvodnění poznatků, na které se odvolává u názorů, které původně vyžadovaly zdůvodnění. To vede k tomu, že existují tři alternativy, z nichž všechny se zdají být nepřijatelné:“ 1) *Nekonečný regres* odůvodňování, který vyplývá z nutnosti jít při hledání základů stále hlouběji. Protože je v praxi nemožný, neposkytuje žádný bezpečný základ. 2) *Logický kruh*, který v průběhu dedukce vzniká, když jsou v procesu zdůvodňování použita tvrzení, která původně vyžadovala zdůvodnění. Ani tato tvrzení tak nemohou poskytnout žádný bezpečný základ. 3) *Přerušení procesu* odůvodňování v určitém místě, což je sice v zásadě vždy možné, ale znamená to svévolné pozastavení principu dostatečného zdůvodnění, a tedy vždy jistou formu dogmatismu.⁵ Trilema tedy vzniká, protože ani jedna z uvedených možností, které se nabízejí pro odůvodnění nějakého vědění, není přijatelná.

Münchhausenovo trilema a cesta ke kritickému racionalismu

Historiky barona Münchhausena (v našem prostředí označovaného jako „baron Prášil“) propojuje, nehledě na hravost a nápaditost, jejich evidentní neuvěřitelnost, neuskutečnitelnost a nepravdivost. Nejsou to omyly, které je třeba vyvracet, nejedná se o lstivé záměrně maskované lži, kterých je třeba se obávat. Jsou to jednoduše neuvěřitelné příběhy konstruované v nějakém možném světě, které těží právě z toho, že se v aktuálním světě ukazují jako nemožné, neuskutečnitelné a neřešitelné. Důvodem pro označení trilematu Münchhausenovým jménem je pak podle Alberta analogie trilematu s jistým problémem,⁶ který baron musel také řešit.⁷ Trilema je nepochybně „neřešitelné“ v rámci určitých přijatých předpokladů tradiční epistemologie, a připomíná tak některé neřešitelné situace, v nichž se baron ocitl. Albert má nicméně i jiný motiv k takovému označení.

Albertovou motivací pro sepsání jeho *Traktátu o kritickém rozumu* byl tzv. „spor o pozitivismus“, který v té době již několik let probíhal v německé sociologii mezi Popperem a takovými prominentními filosofy, jako byli Theodor W. Adorno, Jürgen Habermas či Karl-Otto Apel. Později se tento spor rozšířil i do dalších evropských zemí a do jiných částí světa.⁸ V této souvislosti je přitom zajímavé, že Albertova cesta ke kritickému racionalismu nebyla úplně přímočará a při rekapitulaci svého filosofického vývoje ironicky přiznává, že

5 Albert, H., *Traktát o kritickém rozumu*, c.d., s. 29.

6 Albert neuvádí přesně, který Münchhausenův problém má na mysli.

7 Albert, H., *Traktát o kritickém rozumu*, c.d., s. 29.

8 Tuto skutečnost Albert reflektoval i v anglickém překladu svého *Traktátu*, který vyšel o 17 let později. Viz Albert, H., *Treatise on Critical Reason*. Transl. by M. Varney Rorty. Princeton, NJ, Princeton University Press 1985, předmluva k americkému vydání, s. XI.

zpočátku (1952) v některých ohledech docházel k podobným závěrům, „jaké o deset let později rozvíjeli Jürgen Habermas a Karl-Otto Apel“.⁹ Albert totiž v té době neviděl žádnou jinou možnost, jak překonat propast distinkce mezi věděním (teorií) a rozhodnutím (praxí), kterou hájil a kterou nakonec Habermas a Apel chtěli překonat pomocí dialektického rozumu. Překonat dichotomii mezi věděním a rozhodováním, a omezovat tak racionalitu jen na oblast věděním se Albertovi podařilo až pod vlivem Popperova kritického racionalismu, ke kterému dospěl prostřednictvím logického empirismu Vídeňského kroužku a obecně analytické filosofie a logiky.¹⁰

Albertův *Traktát* je tak kritikou i některých jeho původních názorů, které opustil nejprve díky vlivu Popperova myšlení a později při obhajobě kritického racionalismu proti neodůvodněné kritice ze strany Frankfurtské školy, která kritické racionalisty obviňovala z pozitivismu. Münchhausenovo trilema formuluje Albert v *Traktátu*, aby vyjasnil důvody svého rozchodu s tradiční fundacionalistickou epistemologií a svůj příklon ke kritickému racionalismu. Münchhausenovo trilema tak míří i na německou tradici transcendentálního pragmatismu a stává se pak pochopitelně cílem kritiky i z těchto pozic. Albert musí čelit námitkám, že trilema je buď nekonzistentní, neudržitelné, nebo má omezenou platnost.

Tuto kritiku nenechává Albert bez odpovědi. Reakci na námitky Otty Apela, včetně kritiky jeho obecné filosofické koncepce, publikuje již v 70. letech,¹¹ přičemž později (1982) tuto kritiku¹² považuje ze své strany za ukončenou a nechce se k ní již vracet. Podstatným rysem jeho kritiky je, že Apelovu koncepci transcendentálního pragmatismu označuje za *filosofickou münchhauseniádu*,¹³ tedy nejen za neuskutečnitelný a bláhový projekt, ale dokonce za takový projekt, který si nezasluhuje žádný filosofický respekt, neboť je jen úsměvnou anekdotickou hříčkou srovnatelnou s baronovými příběhy. Píše doslova: „Transcendentálního filosofa, který zaujímá přísně reflexivní postoj nutný k tomu, aby odhalil užitečné, nezpochybnitelné poznatky pro své konečné zdůvodnění, lze skutečně považovat za filosofický protějšek známého prolhaného barona, který předstíral, že vytáhl sebe i svého koně z bažiny za vlastní cop. Samozřejmě, že toto přirovnání, stejně jako téměř kterékoliv jiné, je chybné, protože v našem případě nemáme co do činění se lživými historkami, které pobaví posluchače či čtenáře, ale se suchými zkoumánými prováděnými s nejlepšími úmysly, jejichž cílem v žádném případě není oklamat jiné lidi.“¹⁴

9 Tamtéž, s. XIV.

10 Tamtéž.

11 Albert, H., *Transzendente Träumereien. Karl-Otto Apels Sprachspiele und sein hermeneutischer Gott*. Hamburg, Hoffmann und Campe 1975.

12 Albert, H., *Die Wissenschaft und die Fehlbarkeit der Vernunft*, c. d.

13 Tamtéž, s. 62.

14 Tamtéž, s. 3.

Münchhauseníádu je tak třeba chápat jako obvinění transcendentálního pragmatismu ze snahy provést něco filosoficky neproveditelného, odvolávat se na transcendentální sféru jakýchsi trvalých fundamentálních hodnot a pravd, a tím uvádět v omyl nejen ostatní, ale i sebe. Postoj, který zaujímá transcendentální pragmatismus k falibilismu, tj. k omylnosti našeho vědění, je při tom podle Alberta poněkud nekonzistentní. Například Apel sice připouští roli principu omylnosti v rámci metodologie empirických věd, ale i zde nakonec požaduje metodologickou nepostradatelnost důkazu ve smyslu nesporné jistoty.¹⁵ V oblasti transcendentální filosofie pak princip omylnosti nemůže být uplatněn v žádném případě, protože pokud by ho transcendentální pragmatik aplikoval na zkoumání podmínek možnosti poznání a argumentace, vedlo by ho to k rozporům. I když by tedy byl transcendentální pragmatik ochoten přijmout kritickou diskusi principů, pravidel a hodnot, činil by tak s tím, že tento postup je možný pouze na základě určitých transcendentálních principů, pravidel a hodnot, které je třeba přijmout, aby taková kritika byla vůbec možná.

Ve svém vyrovnávání s Apelovou koncepcí Albert ovšem dovozuje, že transcendentální principy, pravidla a hodnoty jsou tímto typem kritiky nedosažitelné, protože stojí v samých základech její možnosti. Albert uvádí, že „náčrt části Apelovy metakritiky spočívá ve snaze ‚odhalit podmínky možnosti intersubjektivně platné kritiky‘ a ukázat, že ‚princip zdůvodnění nemůže být *nahrazen* principem kritiky, ale je jí *předpokládán*“.¹⁶ Podle Apela, tvrdí Albert, spočívá smysl filosofického konečného pojetí v tom, že v „reflexivní – transcendentálně-pragmatické a deduktivní – argumentaci nelze argumentovat ani pro, ani proti pravidlům transcendentální jazykové hry, ani činit praktická rozhodnutí, aniž bychom tato pravidla již nepředpokládali“.¹⁷

Takové je tedy zhruba pozadí diskusí, které vedou Alberta k označení transcendentálního pragmatismu, který hájí Apel a Kuhlmann,¹⁸ za *münchhauseníádu*. Transcendentálně-pragmatická reflexe může být chápána podle něj jako jistá forma řešení trilematu, i když je z pozic kritického racionalismu nepřijatelná. K oběma možnostem „překonání“ nebo „vyhnutí se“ trilematu se ještě v další diskusi vrátíme.

15 Albert, H., *Das Problem der philosophischen Letztbegründung im Lichte einer transzendentalen Sprachpragmatik*, c.d., s. 64.

16 Albert, H., *Die Wissenschaft und die Fehlbarkeit der Vernunft*, c.d., s. 61.

17 Apel, K. O., *Sprache als Thema und Medium der transzendentalen Reflexion (Zur Gegenwarts-situation der Sprachphilosophie)*. In: Kanitscheider, B. (Hrsg.), *Sprache und Erkenntnis*. Innsbruck, Inst. f. Sprachwissenschaft d. Univ. Innsbruck 1976.

18 Kuhlmann, W., *Ethik der Kommunikation*. In: Apel, K. O. – Böhler, D. – Berlich, A. – Plumpe, G. (Hrsg.), *Praktische Philosophie/Ethik. Aktuelle Materialien*. Bd. 1.: Reader zum Funk-Kolleg. Frankfurt a.M., Fischer Verlag 1980, s. 292–308, Anm., s. 474–476; Kuhlmann, W., *Reflexive Letztbegründung versus radikaler Fallibilismus*. *Zeitschrift für Allgemeine Wissenschaftstheorie*, 16, 1985, Nr. 2, s. 357–374. Dostupné na: <https://doi.org/10.1007/BF01803681>; [cit. 1. 8. 2025].

Historické podoby trilematu

Albert v *Traktátu* rekapituluje některé historické podoby trilematu a prostřednictvím knihy *The History of Scepticism from Erasmus to Descartes*¹⁹ zde odkazuje na analýzy, v nichž se trilema objevilo ve více či méně jasné podobě. Diskuse jednotlivých historických podob trilematu není z hlediska hledání jeho řešení rozhodující, ale je zvláštní, že se Albert vůbec nezmiňuje o Popperově interpretaci trilematu v díle *Logik der Forschung*.²⁰ Přestože Albert v poznámce pod čarou stručně uvádí verzi trilematu, kterou vypracoval pokantovský filosof Jakob Friedrich Fries, vůbec se nezmiňuje o její podstatné roli v Popperově řešení trilematu a problému empirické báze. Friesovo trilema spočívá podle Poppera v tom, že „pokud se nemají tvrzení vědy přijímat *dogmatically*, musíme být s to je *zdůvodnit, justifikovat*. Požadujeme-li zdůvodnění rozumovým argumentem v logickém smyslu, pak jsme nuceni přijmout názor, že *tvrzení mohou být zdůvodňována jen tvrzeními*. Požadavek, aby byla logicky zdůvodněná *všchna* tvrzení (Fries to označuje jako ‚předsudek důkazu‘), vede nutně k *nekonečnému regresi*. Chceme-li se nyní vyhnout nebezpečí jak dogmatismu, tak nekonečného regresi, pak se zdá, že nemáme jinou možnost, než se utéci k psychologismu, tj. k nauce, že tvrzení mohou být zdůvodněna nejen tvrzeními, nýbrž i smyslovou zkušeností.“²¹ Popper tak předpokládá, že Friesovo trilema se týká volby mezi 1) dogmatismem; 2) nekonečným regresem a 3) psychologismem, přičemž psychologismus zde propojuje smyslovou zkušenost s bezprostředním poznáním, které ospravedlňuje naše „zprostředkované vědění“, tj. vědění vyjádřené symbolikou jazyka, a tedy i vědeckých tvrzení.²²

Povšimněme si nyní určitých konceptuálních rozdílů, Popperova interpretace Friesova trilematu – na rozdíl od Albertova řešení – neobsahuje logický kruh jako jednu z možností a zároveň nepředpokládá, že by *psychologismus* měl být chápán jako forma dogmatismu. Psychologismus je pro Poppera nepřijatelný z jiných důvodů. Ať již jde o odvolávání se na percepce či bezprostřední zkušenost nebo o modernější formu protokolárních vět, které zkušenost reprezentují, žádná z těchto forem psychologismu nemůže podle

19 Popkin, R. H., *The History of Scepticism from Erasmus to Descartes*. Assen, Van Gorcum 1964. Dostupné na: <http://archive.org/details/historyofsceptic00popk/>; [cit. 1. 8. 2025].

20 Popper, K. R., *Logik der Forschung. Zur Erkenntnistheorie der modernen Naturwissenschaft*. Wien, Julius Springer 1935. Tuto svou knihu Popper pro anglické vydání nejen přeložil, ale i částečně přepsal a upravil, a to pod názvem: *The Logic of Scientific Discovery*. První vydání: London, Hutchinson 1959. Následně tento anglický překlad vyšel v mnoha reprintech v Anglii i v Americe. Český překlad: Popper, K. R., *Logika vědeckého bádání*. Z anglického vydání přeložil a podle 10. německého vydání doplnil J. Fiala. Praha, Oikoymenh 1997.

21 Popper, K. R., *Logika vědeckého bádání*, c.d., s. 81–82.

22 Tamtéž.

něj vědění odůvodnit (justifikovat). Pro Frieše je naproti tomu psychologismus nedogmatickým řešením trilematu, protože umožňuje přejít od bezprostředního poznání ke zprostředkovanému. Fries a společně s ním i Popper ovšem souzní v jiném podstatném závěru: zahrnují do trilematu jeho možné řešení a odlišují dogmatismus od psychologismu. V opozici vůči tomu Alberta verze trilematu žádné možné řešení neobsahuje, protože nekonečný regres i logický kruh jsou podle jeho mínění „zjevně neakceptovatelné“²³ a jakýkoliv důvod jejich přerušení je vždy formou určitého dogmatismu, protože se přerušením regresu nebo kruhu rezignuje na podání odůvodnění, a konečné východisko je tak nutné přijmout jako *danost*, tedy dogmaticky. „Friesova zásada sebedůvěrování rozumu ohledně pravdivosti jeho bezprostředního poznání, jež se odvolává na to, že nepřítomnost omylu je u určitých tvrzení zaručena, je ale pouze výrazem psychologické formy dogmatismu.“²⁴ Řešení je tedy podle Alberta třeba hledat mimo trilema.

Fakt, že se Albert nesnaží vyjasnit Popperovu interpretaci Friesova trilematu a konfrontovat ho se svou vlastní formulací, je přinejmenším zvláštní. Albert totiž *Traktát* věnoval přímo Popperovi a Popper k němu napsal i stručný úvod. Pojetí trilematu sehrává v *Traktátu* zásadní roli a lze se oprávněně domnívat, že si oba museli povšimnout zásadních odlišností ve svých formulacích tohoto problému. Přestože se tedy Popper i Albert hlásí ke kritickému racionalismu a falibilismu jako jedinému možnému řešení problémů klasického racionalismu, přistupují k trilematu rozdílným způsobem.

Důsledkem Alberta překonání distinkce mezi (teoretickým) věděním a (praktickým) rozhodnutím je pochopení, že vědění i praktické jednání, včetně rozhodování, jsou součástí jednotné racionality, v jejímž rámci se lidé mohou dopouštět omylů. Svě omylnosti přítomnosti mohou čelit jen tehdy, budou-li všechny dosažené závěry vystaveny nárokům všeobecného kriticismu. Albert tak příznává, že kriticismus se nevztahuje pouze na oblast vědění, ale na všechny sféry lidského přístupu ke skutečnosti, včetně norem, hodnot a principů jednání. Důsledkem Alberta řešení trilematu, je tedy situace, v níž si uvědomujeme, že snaha ukotvit vědění podle daných pravidel v nějakých jistých a odůvodněných hodnotách vznáší nakonec stejné požadavky po odůvodnění i na sama pravidla a hodnoty, tj. na samo odůvodnění.

Trilema nebo dilema?

Podíváme-li se na trilema obecněji, tedy jako na strukturu možností, která se nabízí bez ohledu na to, že jde o požadavek odůvodnění či ospravedlnění

23 Albert, H., *Traktát o kritickém rozumu*, c.d., s. 29.

24 Tamtéž, s. 31.

vědění či jednání, zdá se být nekonečný regres důsledkem určitých topologických vlastností našeho názoru.

Nejprve uvažme, proč Albert mluví o trilematu. O trilema se jedná, pokud máme k dispozici tři rovnocenné možnosti stojící vzájemně proti sobě. V případě Albertova trilematu tomu tak ale není, protože nekonečný regres a zdůvodnění kruhem nestojí proti sobě tak rozporuplným způsobem, jaký by trilema vyžadovalo. Neustálý regres odůvodňování může být lineární i kruhový a není jasné, co vlastně zaručuje, že během postupného regresivního procesu nedojde k zacyklení domnělé linearitu. Lze si také jen těžko představit linearitu regresu, protože pokud je v některých (a možná ve všech) případech k odůvodnění nějakého tvrzení nutně potřeba více než jedno tvrzení, pak výsledná podoba regresu nemůže být lineární, ale je to větvící se graf, jehož mohutnost roste s každou další úrovní. A i když tuto celkem důležitou skutečnost prozatím opomeneme, lze „linearitu“ a „zacyklení“ chápat jako obecnější typ regresu. V důsledku toho pak už nebudeme řešit trilema, ale skončíme jen u dilematu mezi regresem (lineárním a kruhovým) a jeho (dogmatickým) přerušením. Podobně k tomu přistupují i někteří Popperovi žáci, například William W. Bartley III²⁵ a David Miller.²⁶

Trilema jako důsledek topologie názoru

V této fázi naší analýzy se tak zdá, že naše úvahy ohledně odůvodnění mohou být řízeny nějakou obecnější topologickou strukturou našeho omezeného názoru, kterou nalezneme i v jiných podobných případech: např. v otázce konečné příčiny, konečnosti či nekonečnosti prostoru, věčnosti či konečného trvání apod. Obdobně dilematické úvahy jsou často řízeny nějakou „logikou“ vyplývající z prostoročasové topologie. Například otázka po existenci konečné příčiny všech příčin je výsledkem naší představivosti či názoru, jenž operuje buď s regresivním odkazováním se na příčinu příčiny (a tak donekonečna), nebo s přerušením takového řetězce u nějaké příčiny, která již nemá příčinu v jiné příčině, ale jen v sobě. I Albert upozorňuje na to, že přerušení regresu odůvodňování v určitém konkrétním bodě znamená vztáhnout odůvodnění k tomuto archimédovskému bodu poznání, což je postup analogický pozastavení kauzálního principu zavedením *causa sui*.²⁷ Takový kauzální řetězec příčin je sice reálně velmi nepravděpodobný, ale nyní se touto otázkou zabývat nebudeme. Nyní nám jde pouze o to, zda struktura trilematu či

25 Bartley, W. W. III., *The Retreat to Commitment*. 2nd ed. La Salle, ILL, Open Court Publishing Company 1984, s. 123 a 212.

26 Miller, D., *Out of Error: Further Essays on Critical Rationalism*. London – New York, Routledge 2017, s. 70.

27 Tamtéž, s. 30.

obecněji pojatého dilematu nepramení z nějaké obecnější topologické struktury našeho omezeného názoru.

Podobné obtíže provázejí například i snahu odpovědět na otázku po vzniku Univerza. Zdá se, že pokud se jedná o jeho vznik, jsme nuceni uvážít, zda vzniklo z „ničeho“ nebo z „něčeho“. Přikloníme-li se k možnosti, že vzniknout mohlo jen z „něčeho“, protože „něco“ nemůže vzniknout z „ničeho“, pak čelíme námitce, že je-li univerzum vše, co existuje, pak „něco“ z čeho univerzum vzniklo, musí být nyní jeho součástí, a univerzum muselo tedy vzniknout samo ze sebe. V případě, že preferujeme vznik univerza z „ničeho“, je to obtížně přijatelné, neboť víceméně i „nic“ chápeme jako „něco“, protože předpokládáme jeho přetrvávání. Možnost, že by „nic“ nepřetrvávalo v čase, a nepředcházelo tak vzniku „něčeho“ (v tomto případě vzniku univerza), nám pak vůbec neposkytuje možnost uvažovat o „vzniku z“. Znovu zde zdůrazňuji, že se nyní nesnažíme hledat odpovědi na tyto či obdobné otázky, ale spíše hrnice, jež jsou dány našemu uvažování a názorům.

Tyto dilematické úvahy jsou totiž podobného typu jako Münchhausenovo trilema a lze je pravděpodobně obejít pouze tak, že připustíme nějaké řešení mimo dané předpoklady. Abychom se mohli dostat k řešení mimo dilema či trilema, je proto třeba změnit nějaká východiska. V některých případech byla již taková řešení navržena, např. v případě konečnosti či nekonečnosti univerza nebo při řešení otázky jeho vzniku. Příkladem takové změny předpokladů je idea vzniku vesmíru z ničeho díky kvantovému efektu podobnému kvantovému tunelování. V osmdesátých letech tuto myšlenku podrobněji rozpracovali Stephen Hawking a James Hartle²⁸, kteří vyšli z předpokladu, že čas před počátkem vesmíru neexistoval, což je přivedlo k závěru, že vesmír nemusel mít žádné počáteční hraniční podmínky, a to ani pro čas, ani pro prostor. Tzv. „Hawkingův-Hartleův stav“ neboli návrh vzniku vesmíru bez počátečních okrajových podmínek je takovou změnou v předpokladech, která umožňuje řešit dilema otázky počátku vesmíru v čase. V tomto případě je řešení konceptuálního dilematu podpořeno kvantově-mechanickými zákony, které umožňují nalézt řešení, při kterém čas jako jedna z dimenzí nabývá smyslu až spolu se vznikem vesmíru. Podobně i otázku konečnosti či nekonečnosti prostoru a dilema hranice a toho, co je za ní, lze obejít změnou v předpokladech a odlišnou konceptualizací. V tomto případě by se mohlo jednat např. o zvýšení počtu prostorových dimenzí, kdy nám známý trojrozměrný prostor může být hranicí kolem čtyřrozměrného prostoru, podobně jako dvourozměrný prostor (plocha) může být hranicí trojrozměrného prostoru.

28 Hartle, J. B. – Hawking, S. W., Wave Function of the Universe. *Physical Review D*, 28, 1983, No. 12, s. 2960–2975. Dostupné na: <https://doi.org/10.1103/PhysRevD.28.2960>; [cit. 1. 8. 2025].

Lze předpokládat, že i řešení Münchhausenova trilematu vyžaduje podobnou změnu v předpokladech a odlišnou konceptualizaci problému. Řešení trilematu neleží uvnitř, ale mimo něj. Pokusme se tedy nyní z této perspektivy krátce porovnat různé způsoby jeho řešení.

Možné způsoby řešení trilematu

Při zdůvodňování vědeckých tvrzení Fries²⁹ vychází z dilematu mezi dogmatismem a nekonečným regresem a jako východisko navrhuje propojení naší smyslové zkušenosti s bezprostředním poznáním, které pak ospravedlňuje „zprostředkované vědění“ vyjádřené symbolikou jazyka. Fries tedy čelí dilematu mezi přijetím nezdůvodněných tvrzení a neukončitelným zdůvodňováním tím, že nachází konečné zdůvodnění, které poskytuje jistotu. Mění tedy předpoklad, že tvrzení je třeba odůvodnit jen dalším tvrzením nebo tvrzeními, což vede k nevyhnutelnému regresu odůvodňování.

Popper interpretuje Friese tak, že zahrnuje jeho řešení původního dilematu mezi všechny možnosti, které máme k dispozici. Friesovo řešení nazývá *psychologismem* a referuje daný problém jako trilema. Popperovo vlastní řešení trilematu pak spočívá ve změně předpokladu, že je možné odůvodněné poznání. Jisté a odůvodněné poznání je podle něj jen mýtus klasické epistemologie, který je třeba odmítnout. Způsob, jakým získáváme vědění, se proměňuje, jsme schopni pouze eliminovat omyly a chyby testováním prozatímne přijatých tvrzení nebo systémů tvrzení, a jistoty se tedy musíme zříci. Proto může Popper v jistém smyslu legitimizovat všechny tři možnosti trilematu: všechny se totiž v určitém smyslu podílejí na naší cestě k pravdě. Popper vidí problém empirické báze tak, že musí nakonec přiznat, že základní tvrzení (tj. tvrzení o tom, „že se nějaká pozorovatelná událost děje v určité individuální oblasti času a prostoru“³⁰) jsou v jistém smyslu *dogmata*, která fungují jako zastávky v *nekonečném regresu* testování. Jako taková jsou motivována i *psychologicky*, protože jejich přijetí je kauzálně spojeno s naší zkušeností – zejména s naší smyslovou zkušeností. *Dogmatismus, nekonečný regres* i *psychologismus* Popperova řešení jsou ale *nevinné*³¹ [innocuous], protože se jejich prostřednictvím nesnažíme základní tvrzení *odůvodnit* [justifikovat]. Změna v předpokladu možnosti existence odůvodněného vědění tak zajišťuje všem složkám trilematu „nevinnost“, díky které se pak mohou na procesu testování podílet.

29 Fries, J. F., *Neue oder anthropologische Kritik der Vernunft*. Heidelberg, Zima 1828.

30 Popper, K. R., *Logika vědeckého bádání*, c.d., s. 93.

31 Tamtéž, s. 95–96.

Jak jsme již zmínili výše, Albert v otázce trilematu Poppera kupodivu ani nezmiňuje, ani nediskutuje jeho výše uvedené řešení Friesova trilematu. Albert formuluje spíše tradiční dilema mezi nepřijatelnými formami odůvodňování v rámci klasické epistemologie (nekonečný regres, logický kruh), která vyžaduje princip dostatečného zdůvodnění, a nepřijatelným přerušením řetězce odůvodňování, tj. dogmatismem. Albertovým řešením trilematu je – podobně jako u Poppera – změna v předpokladu možnosti odůvodněného vědění. „Trilema je tedy překonáno tím, že vycházíme z jiného pojetí celé problémové situace.“³² Jestliže nelze dosáhnout jistého a odůvodněného vědění, lze nahradit *princip dostatečného odůvodnění* popperovským *principem kritického zkoumání*. „Řešení problému bylo získáno právě tím, že princip zdůvodnění byl ze statusu *dogmatu* – nebo, chcete-li, samozřejmosti – degradován na *hypotézu*, která má být přezkoušena a konfrontována s alternativní hypotézou, tedy principem přezkušování.“³³

Zde již Albert nejen vysvětluje koncept nové racionality, ale poukazuje rovněž na to, že kritický racionalismus se vztahuje i sám na sebe. Jákýkoli teoretický systém (věda, metafyzika, etika, historie i politika) musí být chápán jako hypotéza a čelit alternativním návrhům. Tento požadavek se vztahuje i na princip odůvodnění a princip zkoumání, a oba principy jako předběžné hypotézy musí tedy čelit kritickému porovnání. Albert čelil v diskusi s Karlem-Ottou Apelem námitce, „že sebeaplikace principu falzibility vede k paradoxu, který odpovídá paradoxu lháře“.³⁴ Několikrát na ni kriticky reagoval a považoval ji „za doslova vytaženou ze vzduchu“.³⁵ Snaha obvinít kritický racionalismus argumentem *tu quoque* neboli *bumerang* argumentem³⁶ se týkala již Poppera, který přijetí pozice kritického racionalismu považoval za iracionální krok, za jistou formu dogmatismu, protože ho v rámci kritického racionalismu nemohl odůvodnit. „Můj racionalismus není soběstačný, ale spočívá na iracionální víře v postoj rozumnosti. Nevidím, že bychom mohli jít dále.“³⁷ Později však přistoupil na Bartleyho stanovisko, podle kterého nelze připustit ani jediný iracionální krok, neboť je třeba udržet kritický racionalismus konzistentním. Je proto třeba vztáhnout princip kritického zkoumání i na východiska kritického racionalismu samého.

32 Albert, H., *Traktát o kritickém rozumu*, c.d., s. 52.

33 Tamtéž, s. 52–53.

34 Albert, H., *Die Wissenschaft und die Fehlbarkeit der Vernunft*, c.d., s. 61.

35 Tamtéž.

36 Bartley uvádí, že na alternativní název *bumerang argument* ho upozornil prof. Hans Albert. Viz Bartley, W. W. III., *Rationality versus the Theory of Rationality*. In: Bunge, M. (ed.), *Critical Approaches to Science and Philosophy*, 1st Edition. New York, Routledge 1999, s. 3–31. Dostupné na: <https://doi.org/10.4324/9781351313087-1>; [cit. 1. 8. 2025].

37 Popper, K. R., *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. London, Routledge & Kegan Paul 1963, s. 357.

Bartley problém trilematu výslovně nezmiňuje, přestože nekonečný regres i cirkularita jakožto logické problémy klasického racionalismu sehrávají v jeho argumentaci rozhodující roli. Problém dosavadního racionalismu charakterizuje jako dilema, když tvrdí: „Klasický problém racionality spočíval v tom, že snaha vše zdůvodnit (nebo vše kritizovat prostřednictvím zdůvodnění) vedla z logických důvodů buď k nekonečnému regresu, nebo k dogmatismu.“³⁸ Na rozdíl od Alberta Bartley ale mnohem více zdůrazňuje nutnost oddělení justifikace od kriticismu, protože „téměř ve všech tradičních i moderních filosofiích – v těch, které se nazývaly kritickými, i v těch, které se tak nenazývaly – se myšlenka kritiky spojila s myšlenkou odůvodnění.“³⁹ Fúze odůvodnění (justifikace) a kriticismu stojí v pozadí všech autoritativních filosofií, které Bartley souhrnně označuje jako *justifikační filosofie kriticismu*.

Východisko pak nachází ve „výslovné eliminaci pojmu odůvodnění z pojmu kriticismu a ve snaze nejen podporovat kritiku a námitky, ale činit tak v rámci *nejjustifikační filosofie kriticismu*“.⁴⁰ Bartley označuje svou verzi racionalismu za *pankritický racionalismus* a nachází řešení *tu quoque* argumentu v tom, že „pokud pankritický racionalista obviní svého oponenta, že chrání nějakou víru před kritikou tím, že se jí iracionálně zavazuje, nelze mu [tj. pankritickému racionalistovi] vyčítat, že má podobný závazek. Kriticismus závazků se tak již nevrací jako bumerang.“⁴¹ Přestože Bartley hovoří obdivně a s vděčností o Popperovi jako o géniovi, který objasnil strukturu autoritativního charakteru západní filosofie, který i jeho samého inspiroval, stojí jeho vlastní koncepce pankritického racionalismu proti původnímu Popperovu iracionálnímu závazku ke kritickému racionalismu.

Odhlédneme-li od těchto diferencí a pohlédneme-li na řešení problému trilematu z obecnější perspektivy, Popper, Albert i Bartley nacházejí řešení problémů justifikace a s nimi spojené racionality v tom, že odmítají možnost odůvodněného vědění. Albert i Bartley jsou v jistém smyslu radikálnější než Popper, neboť vystavují kritice i vlastní východiska kritického racionalismu a nepřipouští vůbec žádný iracionální závazek. Opuštění odůvodněného vědění je v koncepcích všech tří myslitelů požadovanou změnou v předpokladech, která vede k odlišné konceptualizaci problému a k vyhnutí se trilematu či dilematu klasické epistemologie.

Přestože Albert považuje Apelovu koncepci transcendentálního pragmatismu za filosofickou münchhauseníadu, je třeba vidět, že i ona snaha je snahou o „řešení“ trilematu prostřednictvím změny v předpokladech a v odlišné

38 Bartley, W. W. III., *The Retreat to Commitment*. La Salle, ILL, – London, Open Court Publishing Company 1984, s. 123.

39 Tamtéž, s. 114.

40 Tamtéž.

41 Tamtéž, s. 121.

konceptualizaci problému, a patří tak do našeho přehledu řešení. Transcendentální pragmatismus vycházel z přeformulování Kantovy otázky po podmínkách možnosti poznání, přičemž využíval moderní poznatky z filosofie jazyka. Řešení trilematu spočívá v tomto případě na předpokladu, že ačkoli má podle zastánců transcendentálního pragmatismu falibilismus jisté opodstatnění především v empirických vědách, nelze jej rozšířit i na „transcendentální jazykovou hru“, v níž jde o zmíněné možnosti obecné kritiky.

Apel a později i Wolfgang Kuhlmann⁴² se snaží ukázat, že v rámci transcendentálního dialogu a argumentace platí určité nekritizovatelné podmínky možnosti kritiky. Transcendentální pragmatismus se tak snaží oddělit „teoretický postoj“ od „přísně reflexivního postoje“, aby se ukázalo, že trilema hrozí pouze „teoretickému postoji“, ale „přísně reflexivní postoj“ se týká oblasti, kterou podle Kuhlmannova „nelze vůbec smysluplně ovlivnit“ návrhy kritického racionalismu, totiž „oblasti konečných měřítek“ a „základních morálních norem“.⁴³ Transcendentální pragmatismus tak předpokládá nedotknutelnost konečných jistot a konečného pojmu, které nelze zpochybnit a které jsou v rámci transcendentální argumentace předpokládány. Mámeli možnost se odvolat na tyto nedotknutelné jistoty a na konečný pojem, nehrozí nekonečný progres zdůvodňování ani dogmatismus jeho svévolného přerušení. „Přísně reflexivní postoj“ tedy umožňuje zkoumat podmínky možnosti poznání a v rámci transcendentálního dialogu a argumentace musí platit nekritizovatelné jistoty, aby byl dialog možný a argumentace měla smysl.

Albert takový způsob transcendentálního „řešení“ ovšem považoval za naprosto nepřijatelný a naznačoval, že se spíše než o řešení jedná o „mazanost rozumu“, která pouze „odhaluje jisté iluze, jimž se zastánci transcendentální pragmatiky oddávají a které se snaží imunizovat se vůči kritice tím, že specifikují svůj oblíbený ‚přísně reflexivní postoj‘“.⁴⁴

Bootstrapová teorie racionality

Zdálo by se, že tím se výčet možností řešení Münchhausenova trilematu, resp. dilematu uzavřel. V takovém případě bychom ale měli být schopni rozhodnout, která z představených možností se nejvíce blíží předpokladům soudobé vědy. Pozice kritického racionalismu, jenž se vzdává odůvodněného vědění a princip zdůvodnění (justifikace) nahrazuje principem kritického

42 Podrobnou kritiku Kuhlmannovy argumentace viz v: Albert, H., *Die Wissenschaft und die Fehlbarkeit der Vernunft*, c.d.

43 Citováno podle: Albert, H., *Die Wissenschaft und die Fehlbarkeit der Vernunft*, c.d., s. 64.

44 Tamtéž, s. 60.

zkoumání, je pravděpodobně nejvíce v souladu s nároky a postupy moderní vědy, a to z logického i historického hlediska. Je tomu však skutečně tak? Ani důslednější forma kritického racionalismu, která vystavuje pochybnostem všechny naše principy, včetně svých vlastních, takže se zbavuje potenciálně možného iracionálního závazku, se totiž nezdá být dostačující. Jde o to, že ani v této konzistentnější podobě se nezdá, že by jen důsledná aplikace kriticismu mohla vysvětlit bohatost a rozmanitost vědeckého poznání.

Neznamená to však, že by bylo třeba hledat jiný princip, kterým by bylo třeba nahradit princip kriticismu, ale mnohem spíše je třeba podrobněji odhalit mechanismus, jakým se kriticismus v procesu růstu vědeckého poznání uplatňuje, a zejména to, jak může docházet nejen ke kritickému prověřování a proměně obsahu vědění, ale i k proměně hodnotících standardů, norem a cílů, k proměně toho, co považujeme za racionalitu.

Pokusy o návrh takové racionality byly učiněny již několikrát,⁴⁵ dosud však nebylo dosaženo jejího systematictějšího rozpracování, natož aby získala dominantní vliv v epistemologii. Podle našeho názoru ze všech dosud se nabízejících koncepcí nové racionality v sobě nese největší potenciál tzv. *bootstrap racionalita*. Prosazuje se v postupných krocích. Joseph Agassi si zpočátku všiml mechanismu tzv. bootstrapových procesů (např. ve fyzice) a zobecňoval je i na racionalitu vědy, Larry Briskman se pak pokoušel položit základ bootstrapové racionality obecněji a podobně i Thomas Nickles. Nakonec Jonas Nilsson ve svém návrhu již podrobněji rozebral mechanismus, „jímž lze racionálně revidovat standardy racionálního zkoumání – aniž by se vycházelo z předpokladu, že existují nějaké základní a pevné standardy hodnocení takových revizí“⁴⁶

Koncepce bootstrapové racionality je zajímavá tím, že neobsahuje žádné překvapivé či neočekávatelné principy, jen důsledně dodržuje principy kritičnosti a falibilismu, přičemž však zároveň odhaluje i mechanismus, jakým dochází k rozvoji progresivní racionality, aniž bychom se při tom museli odvolávat na neměnné standardy a cíle proměňujícího se poznání. Vhodně tak kombinuje a vysvětluje historickou proměnlivost obsahu vědy i epistemologických hodnotících standardů a cílů vědeckého poznání. Představuje tím

45 Agassi, J., Testing as a Bootstrap Operation in Physics. *Zeitschrift Für Allgemeine Wissenschaftstheorie / Journal for General Philosophy of Science*, 4, 1973, No. 1, s. 1–24; týž, Criteria for Plausible Arguments. *Mind*, 83, 1974, No. 331, s. 406–416; Briskman, L., Historicist Relativism and Bootstrap Rationality. *The Monist*, 60, 1977, No. 4, s. 509–539; Nickles, T., Epistemic Amplification: Toward a Bootstrap Methodology of Science. In: Brzezinski, J. – Coniglione, F. – Marek, T. (eds.), *Science: Between Algorithm and Creativity*. Delft, Eburon 1992, s. 29–52.

46 Nilsson, J., A Bootstrap Theory of Rationality. *Theoria*, 71, 2005, No. 2, s. 182. Dostupné na: <https://doi.org/10.1111/j.1755-2567.2005.tb01012.x>; [cit. 1. 8. 2025].

velmi realistický obraz vývoje vědění, aniž by čelila obtížím tradičních přístupů k epistemologii.

Nedá se však říci, že by se bootstrapová racionalita v současné epistemologii prosazovala rozhodujícím způsobem. Určitá marginálnost *bootstrapové racionality* se projevuje například v tom, že se jí mnozí filosofové ve svých koncepcích některými aspekty blíží,⁴⁷ aniž by ji však explicitně zmiňovali a hlásili se k ní. Nabízí se pak samozřejmě otázka, nakolik jsou jejich koncepce vzájemně propojitelné a konzistentní, ale její řešení není cílem této stati. Bootstrapová epistemologie či racionalita nás nyní zajímá výhradně jen jako možné řešení Münchhausenova trilematu.

Bootstrap

Bootstraps jsou původně kožené smyčky na botách, které ulehčují jejich nasazení. V přeneseném a poněkud paradoxním smyslu se tím označuje (ně) možnost „vytáhnout se sám za vlastní opasek“ nebo – jako v případě barona Münchhausena – vytáhnout „sám sebe i s koněm z bažiny za svůj vlastní cop“. Zdálo by se tak, že případná existence a povaha bootstrapových mechanismů je problematická, protože takové procesy musí být kauzálně nemožné kvůli svému kruhovému charakteru. Avšak zkreslující interpretace zdůrazňující u bootstrapových procesů např. kauzální zacyklení nebo vznik nového; z něho nejsou správné. Pokusme se v následujících pěti základních distinkcích ukázat, jak bychom měli rozumět bootstrapovým procesům: 1) Zacyklení versus sebereflexivita; 2) „Free lunch“ versus vznik nového; 3) „Fixed core“ versus otevřenost kritice a revizi; 4) Indukce versus bootstrap; 5) Stálost versus progres.

1) Zacyklení versus sebereflexivita

Idea bootstrapu není založena v zacyklení a je nesprávné ji interpretovat tímto způsobem. Geoffrey F. Chew v 60. letech minulého století využil ideu bootstrapu v částicové fyzice při popisu chování hadronů, přičemž za rozhodující atribut bootstrapu považoval v této souvislosti „sebekonzistenci“. Vycházel z metafyzického předpokladu, který se zdál být pro rozmanité přeměny částic přijatelný a podle kterého „je příroda taková, jaká je, protože je to jediná možná příroda, která je v souladu sama se sebou“.⁴⁸ Od bootstrapu

47 Laudan, L., *Science and Values: The Aims of Science and Their Role in Scientific Debate*. Los Angeles, University of California Press 1984; McDowell, J. H., *Mind and World: With a New Introduction*. Cambridge, MA, Harvard University Press 1996; Williams, M., *Groundless Belief: An Essay on the Possibility of Epistemology*. 2nd ed. Princeton, NJ, Princeton University Press 1999.

48 Chew, G. F., „Bootstrap“: A Scientific Idea? *Science*, 161, 1968, No. 3843, s. 762–765. Dostupné na: <https://doi.org/10.1126/science.161.3843.762>; [cit. 1. 8. 2025].

v metafyzickém smyslu⁴⁹ Chew odlišil bootstrap v dílčím vědeckém smyslu: jako aplikaci bootstrapových mechanismů na nějaké konkrétně probíhající procesy. Idea bootstrapu je v tomto aplikovaném smyslu využita ve fyzice částic, ve statistice, v některých matematických postupech v teorii strun, při kompilaci programovacích jazyků apod. V mnohem širším a netechnickém smyslu je pak myšlenka bootstrapu užita k označení „jakéhokoli mechanismu, kauzálního nebo logického, který je určitým způsobem reflexivní – samovolně se vytvářející, samočinný, samopodpůrný, samoregulující, samoospravedlňující a podobně“.⁵⁰

Rozhodující ideou bootstrapové koncepce tak není zacyklení, ale sebereflexivita. Nickles v této souvislosti přirovnává bootstrap k myšlence svépomoci nebo sebeutváření. Člověk se sice z bažiny nemůže sám vytáhnout za opasek nebo překonat gravitaci a vznést se, ale pokud využije kladku nebo sofistikovanější technologie, pak může sám sebe vyzvednout i opustit gravitační pole Země. Je tedy možné využít vlivu kauzálních procesů, které sice na počátku mají jen minimální vliv na vytčený cíl, ale které se průběžným, seberefektivním utvářením zesilují a stanovených cílů nakonec umožňují dosáhnout.

2) „Free lunch“ versus vznik nového

Bootstrap není procesem, kdy „z ničeho vzniká něco“. Taková možnost se ostatně zdá být obecně nepřijatelná, což se často vyjadřuje akronymem TANSTAAFL („There ain't no such thing as a free lunch“), který se užívá v nejrůznějších oblastech: od fyziky až po ekonomii.

Výše jsme sice již diskutovali otázku vzniku univerza a naznačili jsme, že za jistých, velmi specifických, podmínek jsme nuceni o možnosti TANSTAAFL uvažovat. Například Alan Guth při návrhu inflační kosmologie hovoří přímo o vzniku z ničeho: „Pokud je [hypotéza] inflace správná, může vše vzniknout z ničeho, nebo alespoň z velmi mála. V takovém případě můžeme vesmír označit za dokonalý oběd zdarma (free lunch).“⁵¹ Aplikujeme-li ideu

49 Metafyzický smysl bootstrapu a jeho podobnost s Leibnizovou monadologií je zajímavá, ale pro bootstrapovou racionalitu není podstatná, a této otázce je věnována pozornost jinde. Gale, G., *Chew's Monadology*. *Journal of the History of Ideas*, 35, 1974, No. 2, s. 339–348. Dostupné na: <https://doi.org/10.2307/2708768>; [cit. 1. 8. 2025]; Nicolescu, B., *The Bootstrap Principle and the Uniqueness of Our World*. In: Brink, L. – Brower, L. C. – DeTar, C. – Tan, Ch. (eds.), *Geoffrey Chew: Architect of the Bootstrap*. London, World Scientific Publishing 2020, s. 216–230. Dostupné na: https://doi.org/10.1142/9789811219832_0023; [cit. 1. 8. 2025]; Ardelean, R., *Bootstrap's Monadology. Symmetry and Mirroring Connections between Chew's Bootstrap Theory and Leibniz's Monadology*. *Balkan Journal of Philosophy*, 14, 2022, No. 2, s. 173–182. Dostupné na: <https://doi.org/10.5840/bjp202214221>; [cit. 1. 8. 2025].

50 Nickles, T., *Epistemic Amplification: Toward a Bootstrap Methodology of Science*, c.d., s. 38.

51 Guth, A., *Inflation and the New Era of High-Precision Cosmology*. *MIT Department of Physics*, Fall 2002. Dostupné na: https://physics.mit.edu/wp-content/uploads/2021/01/physicsatmit_02_cosmology.pdf; [cit. 1. 8. 2025].

bootstrapu na vznik vesmíru, pak se však jedná o natolik výjimečně specifické podmínky, že lze jen těžko předpokládat, že i kdyby v případě vzniku vesmíru byl kosmologický „free lunch“ možný, lze takový typ procesu analogicky uplatnit i v jiných případech.

Idea bootstrapu ale ve skutečnosti ani nepředpokládá, že by v bootstrapových procesech k něčemu takovému mělo docházet. Lépe řečeno, bootstrap odhaluje, jak vzniká „něco“ nového z „ničeho“ takového, co by se tomu novému podobalo. Zdánlivě tak sice jde o doslovný vznik z *ničeho*, ale reinterpretuje-li Gutha přesněji, pak docházíme k závěru, že veškeré *univerzum* vzniká z *velmi mála*, což vyjadřuje myšlenku bootstrapu mnohem přesněji.

3) „Fixed core“ versus otevřenost kritice a revizi

Již jsme uvedli, že moderní epistemologie počítá nejen s historickou proměnlivostí poznání, ale i s historickou proměnlivostí vědeckých norem či standardů racionálního zkoumání. Někteří autoři, jako např. William H. Newton-Smith či John Worrall, předpokládají, že má-li být možné racionálně měnit samy normy racionálního zkoumání, musí existovat nějaký soubor základních norem, které samy o sobě zůstávají z hlediska hodnocení neměnné.⁵² Jonas Nilsson, který s nimi nesouhlasí, je nazývá „fixed core theorist“ a jako alternativu jejich řešení nabízí samoutvářející se proces „bootstrapové“ epistemologie, v němž jsou všechny standardy racionálního zkoumání v zásadě otevřené kritice a revizi. Rozhodujícím prvkem bootstrapového mechanismu je pochopení faktu, že k tomu, abychom mohli postupovat racionálně, není třeba předpokládat nic jako fixní a předem dané. Podle Larryho Briskmana, který hájí stejné stanovisko jako Nilsson, epistemologická teorie bootstrapu „prolamuje absolutisticko-relativistický hlavolam tím, že nám umožňuje nahlédnout, že můžeme porovnávat konkurenční normy a pravidla, aniž bychom předpokládali jakoukoli apriorní nebo absolutní znalost normy, s níž je můžeme porovnávat“.⁵³

To však neznamená, že by diskuse a kritika byly možné bez normativních pravidel a omezení. „Bootstrapová teorie by měla být vybavena určitými normativními omezeními, která musí kritika a revize respektovat, mají-li být racionální, (ačkoli i tato omezení jsou sama o sobě kritizovatelná a revidovatelná).“⁵⁴

52 Newton-Smith, W. H., *The Rationality of Science*. London, Routledge 2002. Dostupné na: <https://doi.org/10.4324/9780203046159>; [cit. 1. 8. 2025]; Worrall, J., *Scientific Realism*. *Philosophical Quarterly*, 38, 1988, No. 152, s. 370–376. Dostupné na: <https://doi.org/10.2307/2220136>; [cit. 1. 8. 2025].

53 Briskman, L., *Historicist Relativism and Bootstrap Rationality*, c.d., s. 527.

54 Nilsson, J., *A Bootstrap Theory of Rationality*, c.d., s. 188.

Žádný proces nemusí hledat ospravedlnění mimo sebe, pokud se ospravedlní sám v sobě. Ovšem charakter bootstrapového ospravedlnění je podstatně odlišný od zdůvodnění či justifikace v klasické epistemologii, protože nemá charakter věčných a neměnných jistot a pravd. Bootstrapové ospravedlnění plyne z historické proměnlivosti procesu racionálního pokroku, který se sám reguluje, získává dočasnou podporu pro své dílčí kroky a historicky se sebeutváří. Ukazuje se tak, že „racionální pokrok nevyžaduje bezpečný základ, který zůstává pevný a podporuje další fáze v řadě postupných změn“, protože důležitou „součástí myšlenky bootstrapu je to, že všechny normy, které v určitém okamžiku používáme za účelem kritiky a revize jiných norem, mohou být v pozdější fázi samy kritizovány a odmítnuty“.⁵⁵ Bootstrapová koncepce je tak normativní teorií racionální změny norem.

4) Indukce versus bootstrap

Joseph Agassi odhaluje přítomnost „bootstrapových operací“ při postupech řešení problémů koroborace vědeckých teorií či hypotéz. Pointou jeho analýzy je, že mnoho vědeckých teorií je vyžíváno pro získání dat a výpočtů, které však vedou nakonec k jejich odmítnutí a nastolení nových teorií. Dočasné místo původních teorií je však nezastupitelné a jen díky jejich vlivu je možné získat lepší teorie a hypotézy. Podle Agassiho tak „o našem dalším postupu nerozhodují ani fakta, ani teorie, ale jejich vzájemný vztah a rovnováha“.⁵⁶ Z hlediska bootstrapu je podstatným postupem *přizpůsobování* faktů a teorií, což se sice přičítá tradičním metodologickým standardům, ale pravidelně se to děje a vždy to vede k nutnosti „znovu prověřit stávající fakta i teorie a pokusit se, aby se jejich úprava jevila buď jako přijatelnější, nebo nemožnější; ve druhém případě se schyluje k revoluci“.⁵⁷

Bootstrapové operace jsou *a priori* neinduktivistické. Induktivismus počítá s tím, že stávajících vědeckých teorií lze využít k objevování teorií nových. Takový postup lze přirovnat k výstupu na horu nebo ke stoupání po žebříku, kdy každý další krok má oporu v krocích předchozích. Při bootstrapové operaci však opora vydrží jen tak dlouho, než nalezneme další lepší oporu; podobá se to tedy například „rychlé chůzi v bažině“.⁵⁸ Nedokonalé a mylné teorie vedou právě tímto netrardičním způsobem ke vzniku nových a lepších koncepcí, které by nicméně bez jejich předchozího vlivu vzniknout nemohly. Bootstrapové operace tak ukazují, jak se věda může rozvíjet sama ze sebe

55 Tamtéž, s. 184.

56 Agassi, J., *Science in Flux*. Dordrecht, Springer Netherlands 1975, s. 181. Dostupné na: <https://doi.org/10.1007/978-94-010-1810-4>; [cit. 1. 8. 2025].

57 Agassi, J., *Testing as a Bootstrap Operation in Physics*, c.d., s. 23.

58 Tamtéž, s. 13.

hledáním a testováním rovnováhy mezi fakty a teoriemi a být tak progresivní prostřednictvím nejistých kroků, které vedou k ziskům nového vědění.

5) Stálost versus progres

Bootstrapová racionalita ale nezdůrazňuje jen různost a historickou proměnlivost cílů, norem a hodnot, ale odhaluje i mechanismy, jimiž se proměňují. Normy, hodnoty a cíle se ustavují s ohledem na aktuálně řešené hodnotící problémy. Nemění se ale pouze v závislosti na řešení aktuálních problémů, nýbrž jsou také výsledkem předcházejících analýz a jejich působení. Bootstrap tak „představuje řadu kritérií racionality, z nichž každé je zlepšením svého předchůdce prostřednictvím jeho vlastního vlivu“.⁵⁹

Způsob, jakým se daná racionální pravidla snaží řešit aktuální problémy, přispívá k progresivní proměně těchto pravidel samých. Podle Agassiho tento způsob vede k odstranění kruhovitosti z definice věrohodnosti „neboť věrohodnost, o níž se hovoří v definiendu, je pokročilejší než ta, o níž se hovoří v definiens“.⁶⁰ Bootstrap je tedy progresivním mechanismem sebeproměny, v níž jsou změny stále pokročilejší, protože jich dosahujeme díky vlivu jejich předchůdců. Rychlá chůze bažinou tak vyjadřuje jen jeden aspekt bootstrapového procesu, protože dostatečně nezohledňuje sebereflexi vlastní progresivity.

V návaznosti na Agassiho rozvíjí L. Briskman teorii, která by nejen vysvětlila, že naše racionální normy a metodologická pravidla jsou samy o sobě otevřené změnám, ale ukázaly i způsob, jakým dochází ke zlepšením našich racionálních měřítek i našich intelektuálních cílů. „V podstatě chceme epistemologii, která nám umožní být racionálnější – ukáže nám, že se můžeme naučit sledovat lepší (nebo racionálnější) cíle a stejně tak se můžeme naučit sledovat tyto lepší cíle lépe (nebo racionálněji)“.⁶¹ V tom je skryta podstata bootstrapu, který nám umožňuje pochopit, jak se z velmi mála může průběžně progresivním sebezesílením stát velmi mnoho. Není přitom třeba odvolávat se na nějaké fixní apriorní principy či zásady, ty se naopak ustavují samy prostřednictvím svého vlastního působení. Briskman v tomto smyslu tvrdí, že „sledováním konkurenčních cílů a formulováním konkurenčních teorií se vlastně můžeme naučit lépe sledovat vlastní cíle a porovnávat je s konkurenčními teoriemi racionálněji! Nebo řečeno barvitěji – můžeme se zvednout za vlastní opasky“.⁶²

59 Agassi, J., *Science in Flux*, c.d., s. 361.

60 Tamtéž.

61 Briskman, L., *Historicist Relativism and Bootstrap Rationality*, c.d., s. 521.

62 Tamtéž, s. 526.

Závěr

Münchhausenovo trilema v té či oné podobě představuje pro klasickou epistemologii neřešitelný problém. Na jedné straně vede k racionálně akceptovatelnému závazku přijímat jako racionální pouze zdůvodněné vědění, a čelit tak možnému vlivu iracionálních názorů a nejistých, neověřených domněnek. Poskytnutí bezpečného základu pro odůvodněné vědění se však ukazuje jako nedosažitelné, ať již kvůli nekonečnému regresi zdůvodňování nebo kvůli dogmatismu, jenž se projevuje přerušáním regresi u intuitivně zřejmých, evidentně přesvědčivých, psychologických, percepčních či jinak stanovených archimédovských domnělých jistot vědění. Řešení problému regresi je možné jen rekonceptualizací principu zdůvodněného vědění, který se ukazuje jako neudržitelný. Nahrazení principu zdůvodnění principem kritického zkoumání, respektování falibilismu veškerého poznání a jeho otevřenosti vůči kritice a revidovatelnosti, to jsou principy, ke kterým se hlásí kritičtí racionalisté. Jen jejich přijetím je podle nich možné udržet progres vědění, i když nejistého a jen přibližujícího se pravdě.

Ambici bootstrapové epistemologie je pak ukázat, jak je možný sebestopros ve všech základních částech našeho současného intelektuálního „rámce“,⁶³ tj. v obsahu vědění, v hodnotících normách, v pravidlech a ve sledování racionálních cílů, přičemž je vždy třeba brát v potaz, že žádná z těchto úrovní není statická, ale historicky se proměňuje a je otevřena změnám, a to v důsledku kritické snahy o artikulaci konkurenčních alternativ při řešení aktuálních problémů. Progresu se dosahuje, protože problémové situace se vyvíjejí při hodnocení a hledání cílů a formulaci konkurenčních alternativních teorií historicky postupně. Tím dochází nejen k progresu obsahu poznání, ale i k progresu v hledání a hodnocení cílů a teorií. Hans Albert se tak formulací Münchhausenova trilematu připojil nejen k proudu kritického racionalismu, který nepřijímá závazek ke kriticismu iracionálně, ale v rámci pankritického racionalismu otevírá kritice i vlastní principy kriticismu. Připomenutím jednoho ze zdařilých kousků barona Münchhausena navíc zároveň i nepřímo předznamenal pozornost, která je nyní věnována bootstrapovým procesům, v nichž s určitou nadsázkou „ve vědě, stejně jako v epistemologii můžeme sami sebe vyzvednout za opasky (bootstraps)!“⁶⁴

63 Tamtéž.

64 Tamtéž, s. 532–533.